

А. ЯКОВЛІВ.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З МОСКВОЮ РОКУ 1654.

Договір Богдана Хмельницького з московським царем, так званий „Переяславський договір” учені студіювали частіше, ніж інші подібні акти. А втім, що й нині не можна сказати, щоб всі проблеми, звязані з цим договором, остаточно з'ясовано, що всі питання, котрі повстають при оцінці цього акту, завдоволяще розвязано. Навпаки, усе досі написане про договір р. 1654, здебільшого містить остільки різні погляди та оцінку, що замість завдовольнити викликає нові питання, нові суперечки. Найбільш до цього спричинилися брак історичних джерел та однобічність, тенденційність і сумнівна певність тих джерел, якими дослідники можуть розпоряджати. Дивно, що такий важливий історичний акт, як договір р. 1654, що вагу його сучасники добре розуміли, який постійно цитувався у найважливіших випадках, не зберігся до наших часів в оригіналі; численні його списки, котрі до нас подоходили, справедливо викликають підозріння що-до їх автентичності, написані не мовою оригіналу, вони дають привід до суперечок в тлумаченні їх тексту.

Тому перше завдання авторове є встановити, по змозі, точний текст договору р. 1654, оскільки це дозволяють опубліковані досі історичні документи. За друге завдання автор ставить заналізувати умови договору та оцінити їх правне значення.

I. Історичні документи, що торкаються договору 1654 р., здебільшого опубліковано в X та XI томах „Актовъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи”, в „Полномъ Собраниі Законовъ Россійской Имперіи”, т. I, в „Источникахъ Малой Россіи” Бантиш-Каменського. У переважній більшості складаються вони з актів, що виходять від однієї сторони в договорі—Москви та являють собою або так звані „Статейные списки”, себ-то донесіння од московських послів та інших агентів московської влади, або протоколи пересправ з послами Богдана Хмельницького московських бояр, або чорнові проекти різних актів, адресованих од Москви Б. Хмельницькому та військові Зaporозькому, або ж, нарешті, так звані „Списки съ белорусского письма”, себ-то вільні переклади, правдивіш перекази змісту різних актів українською тогочасною мовою писаних, пересланих од Б. Хмельницького та інших урядсвих осіб війська Зaporозького до Москви.

Що-до статейних списків, то правдивість та об'єктивність їх давно вже запідозрені. Ще відомий Котошихін, піддячий Посольського приказу московського, висловився про ці документи та про їх авторів так: „Пишутъ они (агенти московського уряду) въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (а) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на обманство, черезъ чтобы достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить. Для чего такъ творятъ? Для того: россійского государства люди природою своею спѣсивы, и необычные ко всякому дѣлу, понеже въ государствѣ своемъ наученія никакого доброго не имъютъ и не приемлють, кроме спесивства, и безстыдства, и ненависти, и неправды“¹⁾... Після такої влучної характеристики авторів статейних списків та їхніх донесінь цілком оправдана буде надзвичайна обережність, з якою випадає використовувати ці джерела.

Цю-ж характеристику треба перенести й на інші документи: протоколи пересправ та на „списки съ белоруского письма“. Надзвичайно обережно використовувати ці документи треба ще й через те, що українські записи перебігу переговорів, як і оригінали, з яких зроблено „списки съ белоруского письма“ до нас не дійшли, а тому й не можна порівняти оригінали з московськими переказами, щоб встановити точний текст.

Нарешті, що-до актів, котрі містять у собі умови договору р. 1654, то оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Маємо тільки чорнові проекти цих актів з численними виправками, викрієннями, дописками (надто проекти жалуваних грамот), отже встановити точний текст цих документів дуже важко, іноді зовсім неможливо.

Акти, що містять у собі договір р. 1654, складено не зразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками обох сторін, і не в Переяславі. Пертрактації допіру почалися в Переяславі, але закінчено договір та вироблено остаточну його форму в Москві. Тому коли вже необхідно назвати договір 1654 р. по місту, в якому його складали, то його треба назвати не „Переяславським договором“, під якою назвою його звичайно звуть в історії, а „Московським“. Зовнішня історія договору 1654 р. така. Стосунки Б. Хмельницького з Москвою почалися вже давно. Як доводить акад. М. Грушевський (Історія України-Руси. Т. VIII, част. III. Хмельнищина в розkvіті, ст. 123—139), коли Б. Хмельницький перебував у Київі, року 1648, після великої перемоги над поляками, обговорювано різні плани, різні політичні комбінації на майбутнє. Під впливом київських кіл духівництва та інтелігенції було між

¹⁾ І. в. Джиджора, Матеріали до історії Гетьманщини. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908 р., т. 86, ст. 64.

иншим вироблено в головних рисах план, на випадок дальній боротьби з Польщею стати в тісніші стосунки з Москвою та шукати в неї мілітарної і дипломатичної допомоги. Патріярх Паїсій, що перебував на той час у Київі та мав виїхати до Москви, взяв доручення через патріярха московського та найвище духовництво вплинути на царя, нехай-би він в інтересах православної віри не в'язався своїм „вічним миром“ з Польщею, а, прийнявши Україну під свою протекцію, обсронив її од Польщі. А полковникові Мужиловському, що мав їхати разом з Паїсієм, наказувалося, коли-б цар погодився обороняти Україну, прохати, нехай-би він вирядив проти Польщі московське військо на випадок нової війни. Коли-б цар не пристав на отверте зламання „мирного договору“, тоді Мужиловський мав запропонувати цареві зробити диверсію на сіверські землі, які фактично вже вийшли з польського володіння, бо „живуть в тих городах собою свободно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська й не литовська“. Коли-б московське військо окупувало ці міста, це забезпечило-б козацький фронт з тилу і дало-б змогу розгорнути всі сили проти Польщі (ст. 136—137). Другий спосіб допомогти козакам, не розриваючи договору з Польщею, як гадали козацькі політики, це була-б висилка донських козаків на Україну, причому перед поляками можна було-б оправдатися, звернувши все на „самоволю“ козаків, що не послухалися царського указу (ст. 137. „Україна“, місячн. 1914 р. кн. II, ст. 39).

Нарешті, коли-б Москва на тіку допомогу не згодилася, тоді Мужиловському доручалося запропонувати цареві зробити дипломатичну інтервенцію, а саме вислати до польського уряду декларацію, щоб „вони (Пани-Рада) на військо Запорозьке не наступали і в православній вірі ім насилування не чинили, бо як вони й далі будуть чинити ім утиски у вірі, як перед тим, то ц. величеству за православних своїх одновірців не вступитися і не постоити ніяк не можна“ („Україна“, ст. 43). Цей план — шукати допомогу у Москви — це не був єдиний тільки план боротьби з Польщею: поруч нього було накреслено ще й інші, як, наприклад, спілку з Кримським ханом, а через нього з Туреччиною, спілку з васалами Султана — Волошиною, Семигородом, Мунтянами (Грушевський, ст. 132).

Посередництво патріярха Паїсія не мало успіху: московський цар не зваживсь розірвати договір із Польщею і не дав ані військової, ані дипломатичної допомоги військові Запорозькому. Але такий неуспіх не перервав пертрактаций Хмельницького з Москвою, вони точилися і після Зборівського договору, причому Хмельницький намагавсь проханнями й погрозами втягти Москву у війну з Польщею, обіцяючи не тільки сам з військом Запорозьким прийняти царську протекцію, ба й підбити до цього Кримського хана, або ж загрожуючи війною Москві у спілці з татарами (там-таки, ст. 242 — 243). Недовго тривав мир між козаками та Польщею після Зборівського

договору: вже протягом року 1650 повстали дуже напруженні відносини, що й призвели до нової війни 1651 р. Цим разом уже й Москва звернула більшу увагу на цю війну, бо в цей час між Москвою та Польщею стосунки так само почали псуватися. У Москві навіть відбувся 19 лютого року 1651 собор, де було поставлено питання: „коли король та річ посполита польська не покарає винних у наїмсніх помилках в царському титулі, то що треба робити?“ На це ватріярх з духовництвом одповіли, що коли король не завдоволить вимог що-до покарання винних, то свята церква може дозволити цареві прийняти запорозького Гетьмана під свою протекцію (Б.-Каменський, ст. 163). Війна року 1651 не була успішна для України. Білоцерківським договором були значною мірою обмежені права, здобуті за Зборівським договором, і Україна знов була поставлена в становище, що було до року 1648. Отже треба було провадити війну далі, без жадної допомоги зовні, власними силами, а тимчасом людність постійною війною була страшенно виснажена, міста зруйновані. Такі тяжкі обставини приневолили Хмельницького знову удатися по допомогу до Москви. 22 квітня, року 1653 до Москви прибули посли козацькі: Кіндрат Бирляй та Мужиловський з такою пропозицією: козаки не хтять миритися з поляками, прохають царя прийняти Гетьмана з військом Запорозьким під цареву високу руку та допомогти військом. В наслідок цього посольства почалися дипломатичні пересправи Москви з Польщею, причому цар узяв на себе ролю посередника, запропонувавши королеві помиритися з військом Запорозьким, повернути козакам всі права за Зборівським договором, скасувати унію, то-що. Тільки-ж з пересправ тих нічого не вийшло. Тоді московський цар грамотою від 22 — IV року 1653 повідомив Б. Хмельницького: „Мы изволили Васъ принять подъ нашу Ц. В. высокую руку“¹). 1-го жовтня Московський земський собор рішення царя затвердив²), після чого Б. Хмельницького було повідомлено, що цар виїхав на Україну своїх повноважних послів. Відповідаючи на це, Б. Хмельницький писав до царя 28 — XII року 1653: „обрадовались велими і раді твоему пресвітлому ц. в. вірою в усьому служити і хрест цілувати“³), а в листі до московських послів від 8 — XI року 1653 Хмельницький теж підтвердив згоду „піддатися“ під „крѣпкую руку царя“⁴). Перша зустріч Гетьманова з московськими послами відбулася 7-го січня року 1654 у Переяславі. Під час зустрічі Гетьман Хмельницький довідавсь, що посли привезли царську грамоту; було умовлено, що 8-го січня ранком Гетьман одбуде з козацькою старшиною таємну нараду, потім посли оголосять царську грамоту, далі Гетьман знову радитиметься з старшиною і, нарешті, у соборній церкві Переяславській Гетьман складе присягу. Порядок цей потім було трохи змінено, а саме: 8 січня Хмельницький

¹ Акты, относящ. къ Южной и Западной Россіи. Т X, ч. 1.

²) Там-же, докум. 2. ³) Там-же, докум. 3. ⁴) Там-же, докум. 4, ст. 167.

справді одбув таємну нараду, про що повідомив московських послів писар Виговський. Але очевидчаки на таємній раді було вирішено скликати загальну військову раду, бо, як оповідає статейний список: „и по тайной радѣ, которую гетманъ имѣль съ полковники своими съ утра, во второй часъ дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ хотящемъ совершитися”¹). Перебіг ради в Переяславі, 8 січня року 1654, подано як в статейному спискові московського посла Бутурліна, так і в українських літописах, причому літопис Величків стверджує, що по тому, як народ висловив згоду „піддатися” Москві, було зачитано умови, на яких Україна мала піддатися під високу руку московського царя. З приводу цього В. М'якотін цілком слушно зауважив, що жадних умов договору з Москвою не могло бути зачитано на Переяславській раді, бо вони були вироблені остаточно в Москві тільки в другій половині березня, року 1654²). Коли загальна рада закінчилася, Б. Хмельницький одвідав московських послів на „съѣзжемъ дворѣ”; тут посол Бутурлін подав йому царську грамоту, що й тут-таки зачитав писар Виговський. Текст грамоти до нас не дійшов³), але можна гадати, що зміст її був більше-менше той самий, що й промови, яку виголосив перед Гетьманом боярин Бутурлін⁴). Згідно з виробленим церемоніялом, далі повинна була відбутися присяга в церкві, але в церкві Гетьман звернувсь до московських послів з вимогою, щоб їм: „боярину Василію Васильевичу съ товарищи учинить вѣру за государя, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича..., что ему, государю, ихъ, гетмана Б. Хмельницкаго и все войско Запорожское польскому королю не выдавать и за нихъ стоять, и вольностей не нарушать, и кто былъ шляхтичъ, или козакъ, или мѣщанинъ, и кто вѣ какомъ чину напередъ сего и какие маєтности у себя имѣль, и тому бѣ всему быть по прежнему и пожаловалъ бы великий государь вѣльль дать имъ на ихъ маєтности свои государевы грамоты”⁵). У таких висловах занотовує статейний список перші вимоги Б. Хмельницького суто договірного характеру. Але московські посли, як свідчить статейний список, категорично відмовилися заприсягти „за царя”, покликуючися на те, що в московськім царстві піддані „чинять вѣру царямъ, а того, чтобы за великаго государя вѣру учинити, николи не бывало и впредъ не будетъ”. Бояри ради Гетьманові заприсягти „безъ всякаго сумленія, а великий государь учнетъ ихъ держать вѣ своемъ государскомъ милостивомъ жалованыи и вѣ призрѣніи, и отъ недруговъ ихъ вѣ оборонѣ и вѣ захищеніи, и вольностей у нихъ не отымаеть, и маєтностями ихъ, чѣмъ кто владѣетъ, пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему”. При

¹) Акты, относящ. къ Южной и Западной Россіи, Т. X, ч. 1, докум. 4.

²) В. М'якотінъ, Очеркі соціальної історії України въ 17—18 стол., ст. 21.

³) Б.-Каменскій, Исторія Малої Россіи. Стор. 203, прим. 316.

⁴) Акты, т. X, док. ч. 4. ⁵) Там-же.

дальших змаганнях в справі присяги посли заявили, що вони ще на „съѣзжемъ дворѣ объявили царское милостивое слово” Гетьманові, що Гетьман та старшина повинні покладатися на царське слово, бо „государево слово премѣнно не бываетъ”. Після таких впевнень од послів, Гетьман, полковники та писар Виговський сказали бояринові Бутурлінові: „что они во всемъ покладываютца на государеву милость, и вѣру по евангельской заповѣди великому государю все-душно учинить готовы..., а о своихъ дѣлѣхъ учнутъ они, гетманъ и все войско Запорожское, бить чоломъ великому государю”^{1).} Б. Хмельницький та старшина заприсягнули цареві, але запевнення московських послів, що „государево слово премѣнно не бываетъ”, не завдовольнило Гетьмана, бо вже 12 січня до Бутурліна з’явилися писар Виговський, військовий суддя Богданович, полковники Тетеря, Сахнович та інші старшини і сказали: „не изволили де вы присягать за великаго государя и вы дайте намъ письмо за своею рукою, чтобы вольностямъ и правамъ и маєтностямъ быть по прежнему для того, чтобы всякому полковнику было что показать, прѣхавъ въ свой полкъ. А прежде сего какъ у нихъ бывали договоры съ королемъ и съ паны радами и имъ де даванъ договоръ за сенаторскими руками, а вы де присланы съ полной мочью и о томъ всю мочь имъете. А будеть они такого письма не дадуть, и стольникамъ и дворянамъ ъхать не для чего, для того, что всѣмъ людемъ въ городѣхъ будетъ въ сумлѣнья”^{2).} Як бачимо з наведеної заяви, Гетьман та старшина тільки тепер уперше просто поставили питання про складення договору з Москвою. Боярин Бутурлін одмовивсь дати письмо за свою рукою та заявив, що вже ствердив ім'ям царя їхні вільності і що вони можуть вислати до царя своїх послів „бити чолом” про свої вільності^{3).}

Дальші акти свідчать, що справа з підтвердженням прав та вільностей царським словом відбулася навсправжки не зовсім так, як подано у статейному спискові. Щоб завдовольнити вперті вимоги Гетьмана та старшини про присягу за царя, московські послі примушенні були дати якісь категоричніші запевнення та обіцянки, ніж просте твердження про незмінність царського слова. Можливо, що вони дали таки присягу, чи, принаймні, урочисту обіцянку, про яку згадується в Величковому літопису^{4).} Між іншим, у статті 1-ї поданого від послів Ю. Хмельницького кн. Трубецькому проекта договору, 4—Х 1659 року сказано: „Яко за славное памяти небошка Гетмана Б. Хмельницкаго... постановленне въ Переяславѣ и выполнения присяги изъ обоихъ сторонъ было”^{5).} Виряджаючи послів до Москви, Б. Хмельницький писав до царя у листі від 17—II

¹⁾ Акты, т. X. Статейный списокъ Бутурлина, стор. 225 — 227.

²⁾ Акты Ю. З. Р., т. X, стор. 247. ³⁾ Там-же, стор. 248.

⁴⁾ Н. Костомаровъ, Б. Хмельницкій, стор. 554.

⁵⁾ Акты, Ю. З. Р., т. IV, стор. 255.

1654 р.: „словеси бо царскому въровахомъ, какъ нась то жъ ближній бояринъ съ товарищи увѣщаль и увѣриль и на той върѣ нась непоколебимыхъ утвердиль. И большая сихъ дѣлъ, рече, одержите отъ великого государя его царскаго величества, егда вопросите; большими васъ, рече, свободами, державами и добрами пожалуетъ... паче королей польскихъ, княжать древнихъ российскихъ, точю членомъ бѣйте”¹⁾). У наказі своїм послам, Богдановичеві та Тетері, Б. Хмельницький знов нагадує, що Бутурлін „словом его царскаго величества утверждалъ, что е. ц. въ-во не только намъ права и привилеи отъ вѣка данные подтвердити и при вольностяхъ нашихъ стародавнихъ сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людемъ показывать имѣеть”²⁾). Писар Виговський і собі нагадує послам про обіцянки московських послів, що цар „дасть свыше прошенія нашого”³⁾). Отже по силку московських бояр на царське слово було підсилено, як видно з наведених документів, ще й різними обіцянками від царевого ім’я — ствердити всі права і вільності та дати більше, ніж одержали вони будь-коли од польських королів.

Та не вважаючи на ці обіцянки, те, що московські посли одмовилися скласти в Переяславі договір на певних умовах, дуже занепокоїло Гетьмана та старшину. Вони й далі пертрактують в Переяславі з московськими послами, ставлять свої умови, що занотовуються в статейному спискові, а московські посли і далі запевнюють, ніби цар на все погодиться, все затвердить. Отож, 18 січня Гетьман з старшиною підносять перед боярами питання про данину, яку збиратиме на себе цар, про стани людности, що існують на Україні, „щоб шляхтич був шляхтичем, міщанин—міщанином, козак—козаком”, про реестр запорозького війська 60.000, про затвердження Чигиринського староства за гетьманським рангом, про утримання армати, про мораторій для заставних маєтків, про те, щоб доходи в містах збиралі місцеві люди, про стосунки з Польщею, Кримом, Туреччиною⁴⁾). Але ці пертрактації не мали тих наслідків, яких бажав Гетьман: московські посли обмежувалися обіцянками на словах, радили висилати посольство до царя, а сами поспішалися до Москви. Виходило так, що Гетьман з старшиною поспішилися заприсягнути цареві, а від царя натомість нічого не дістали, окрім сбіцянок од його послів, стверджених, правда, царським словом. Отже треба було справу ратувати, треба було вжити таких заходів, які дозволяли обставини моменту, себ-то виряджати посольство до Москви та подавати цареві „челобитную” про права та вільності війська Запорозького. 17 лютого р. 1654 Б. Хмельницький вирядив до Москви посольство. На чолі того посольства стали генеральний суддя Самійло Богданович та переяславський полковник Павло

¹⁾ Акты, т. X, ст. 434. ²⁾ Там-же, ст. 553. ³⁾ Там-же.

⁴⁾ Там-же, стор. 236, 238–239, 242–243, 246.

Тетеря. Вони везли з собою грамоту Б. Хмельницького до царя та проект договору, в якому були накреслені головні умови майбутнього договору („множайшай не суть писано,—сказано в грамоті Хмельницького,—посланники наши вся ізрекутъ”). Посольство прибуло до Москви 12 березня року 1654. Другого дня 13-го березня цар прийняв послів і того-таки дня, з наказу царя, посли були у бояр князя Трубецького, боярина Бутурліна, думного дяка Алмаза Іванова, що їх уповноважив цар провадити пересправи з посольством Гетьмана. Посли на словах заявили боярам умови Б. Хмельницького, що й були занотовані в протоколі пересправ московською мовою, причому протокол зазначає таких умов 20. Бояри розпитували послів про стосунки України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою, про кількість Запорозького війська та про інше. Нарешті, бояри запропонували посарам подати „статті на письмі”¹). 14 березня посли подали боярам ці статті, числомъ 23. Г. Карпов, редактор X тому Актів Ю. и З. Р. стверджує, що подані статті були за підписом Б. Хмельницького і з військовою печаткою²); справді, як видно з статейного списку пересправ полковника Тетері в Москві 1657 р., бояри сказали йому: „какъ были у царя въ прошлом 162 году гетмана Б. Хмельницкаго послы: С. Богдановичъ и П. Тетеря и каковы статьи въ то время царскаго величества боярамъ и думнымъ людемъ подали за гетманскую рукою и за печаткою”³). Цей факт свідчить, що проект договору з 23 статтями був виготований ще на Україні, і посли привезли його до Москви. Цей-же проект посли передали на словах боярам 13 березня, але дяки, записуючи його, поділили не на 23 статті, а на 20. Оригінал цього проекту до нас не дійшов: в архіві Посольського приказу залишився тільки переказ його на московську мову з власноручними підписами дяка Алмаза Іванова під статтями-резолюціями царя та бояр⁴). До проекту були додані такі документи у виписках з київських гродських книг: 1) привileй кор. Казимира війську Запорозькому в Зборові, 2) Зборівський договір, 3) королівськ. привileй на Терехтемирів, 4) підтвердження Зборівського привileю, привileй на Чигиринське старство, 5) жалувана грамота короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигирином та привileй на Суботів 1649 р.⁵).

19 березня 1654 р. посли були „на отпуску” у царя, потім знову мали переговори з боярами, що оголосили їм царські укази-резолюції на подані статті та поставили деякі додаткові запитання⁶).

¹) Акты, т. X, ст. 437—446.

²) Г. Карповъ. Переговоры Малороссии съ Москвою 1654 г. Журн. МНП. 1871 кн. XI, ст. 28.

³) Акты, т. XI, додаток ч. 2, ст. 743. ⁴) Акты, т. X, ст. 446—470. ⁵) Там-же.

⁶) Акты, том X, ст. 475.

В наслідок пересправ 19 березня, найбільше в наслідок неприйняття статтів про платню війську козацькому, посли 21 березня подали вдруге статті в іншій редакції, числом 11. Оригінал цих статтів до нас теж не дійшов, є тільки „списокъ съ белорусского письма” московською мовою з резолюціями, що їх написав дяк Алмаз Іванов. Після 11-ої статті є приписка дяка Алмаза Іванова про платню війську Запорозькому. Далі рукою того-ж дяка зроблено дописку: „таково письмо дано посланикомъ”. Іншою знов рукою зроблено помітку: „писано на столбцахъ, белорускимъ письмомъ, безъ дьячей приписи. Писаль Степанъ да Тимофей да Михайла¹”). Московський переклад цих статтів вміщено не перед копіями жалуваних грамот од царя, виданих 27 березня, а після них, поруч опису цих грамот, причому рукою дяка Алмаза Іванова написано наказ піддячим: „тутъ статьи вклейть, что даны посланикомъ²”). З цього виходить, що оригінал статтів у редакції 21 березня українською мовою („белорускимъ письмомъ”) був пересланий Б. Хмельницькому через його послів разом із жалуваннями грамотами. Про ці-ж 11 статті згадується і в жалуваній грамоті 27 — III 1654 р. війську Запорозькому: „А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ... тъ посланники Самойло и Павель именемъ Б. Хмельницкаго гетмана войска Запорожскаго били челомъ... и подали нашимъ... ближнимъ боярамъ... кн. Трубецкому, боярину Бутурлину, окольничему Головину и думному дьяку Алмазу Иванову, статьи, и мы, великий государь, тѣхъ статей выслушали милостиво и что на которую статью наше царскаго величества изволеніе и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями да тѣ статьи съ нашим царскаго величества указомъ велѣли дать тѣмъ же посланикомъ Самойлу и Павлу³)...

26 березня цар видав указа про відпук послів, а 27 березня 1654 р. посли були доручені грамоти і статті і вони того-ж дня виїхали на Україну. Вони везли з собою: статті, числом 11 в редакції 21 березня з указами, підписаними під статтями; жалувані царські грамоти Б. Хмельницькому і війську Запорозькому, Б. Хмельницькому на Чигиринське старство, шляхті — загального характеру, та грамоти окремим особам на різні маєтності. Жадних інших документів, що торкалися умов договору України з Москвою, посли не мали.

При таких обставинах було складено договора р. 1654. Дальша історія привезених на Україну документів була така: Б. Хмельницький не оголосив умов договору і за його життя ці умови були відомі тільки близькому оточенню Гетьмана. Як видно з статейного списку московського посла Кікіна, що прибув на Україну, вже коли Б. Хмельницький помер, „начальные люди и все войско, выслу-

¹) Акты, т. X, ст. 484. ²) Там-же, ст. 511.

³) Акты, т. X, стор. 512 та дд. Див. також Акты ЮЗР., т. XV, докум. 7, таємний наказ кн. Трубецькому — 1659 р., стор. 323.

шавъ царскую грамоту, говорили про межъ себя на радъ сыну, Юрю Хмельницкому и писарю Ивану Выговскому, чтобы они показали всему войску тѣ статьи всѣ, о чемъ царскому величеству били челомъ гетманъ Б. Хмельницкій и все войско Запорожское и присылали къ царскому Величеству, къ Москвѣ, посланцовъ своихъ — судью войскового Самойла Богдановича да переяславского полковника Павла Тетерю; а мы де всѣмъ войскомъ того, чѣмъ нась противъ нашего войскового чelobitъя великий государь нашъ, е. ц. в-во пожаловалъ, и до сего часу не вѣдаемъ¹). Статті було зачитано на раді перед обранням Виговського на Гетьмана²), але потім знов були сковані і остаточно були втрачені з переходом Виговського на бік Польщі³).

II. Перейдемо до встановлення тексту договору 1654 року. Умови цього договору містяться в отаких актах: а) у Статтях Б. Хмельницького числом 23, що їх подали на письмі посли Богданович та Тетеря в Москві 14 березня 1654 р. Оригінальний текст цих статтів українською мовою ніде досі не був опублікований. В справах Московського Посольського приказу його немає і можливо, що він випадково, чи може й навмисне, знищений. Року 1709 цар Петро I наказував розшукати в архіві оригінал статтів Б. Хмельницького, але цареві донесли, що цього акту в архіві немає⁴). Дійшов до нас тільки „спisокъ съ белорусского письма“, тоб-то переказ з української мови оригіналу на мову московську⁵. б) В статтях, числом 11, поданих через послів в Москві 21 березня 1654 р. Оригінал було написано українською мовою; з нього в Москві зробили „спisокъ съ белорусского письма“, що залишився в архіві Посольського приказу⁶); крім того, було виготовлено другий оригінал „белорускимъ письмомъ на столбцахъ“, який передано послам Богдановичу та Тетері 27 березня 1654 р. Як перший, так і другий оригінали до нас не дійшли: що сталося з першим — невідомо, а другий втратився десь у Виговського. в) В жалуваних грамотах царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р.: 1) Б. Хмельницькому та війську Запорозькому загального характеру, 2) Б. Хмельницькому на Чигиринське старство та 3) українській шляхті. Оригінали цих грамот також до нас не дійшли, в архіві Посольського приказу залишилися чорнові проекти грамот з різними редакціями окремих пунктів, закресленнями, дописками-додатками. На підставі цих проєктів грамоти були потім надруковані в „Собраниі государственныхъ грамотъ и договоровъ“, т. I, в „Актахъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи“, т. X та в інших виданнях.

¹) Акты, том XI. Додаток, ч. 3, ст. 799.

²) П. А. Шафрановъ, О статьяхъ Б. Хмельницкаго. „Кievsk. Starina“ 1889, кн. X, ст. 390. ³) Акты, т. XI, ст. 802. ⁴) Акты, т. X, стор. 415.

⁵) Надруковано в Актахъ ЮЗР, т. X, стор. 446 — 450.

⁶) Надруковано там-же, стор. 477 — 478.

Порівнюючи ці документи що-до їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького, подані через послів в Москві 14 березня 1654 р. в кількості 23-х статтів, цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 21 березня та жалуваними царськими грамотами. 23 статті в редакції 14 березня та 11 статтів у редакції 21 березня це проект договору, що його запропонував московському цареві Б. Хмельницький. Під статтями в обох редакціях бояри вмістили текст указів царя та бояр, якими статті або стверджуються без жадних змін, або де-в-чому змінюються, або ж нарешті доповнюються умовами, що поставили цар та бояри. Ці укази та ще царські жалувані грамоти формально й по суті являються ратифікаційними актами, що виходили від московського царя у відповідь на пропозицію Б. Хмельницького та війська Запорозького. Взяті заразом, вкупі, статті в редакціях 14 та 21 березня, укази царя та жалувані грамоти становлять повний текст договору р. 1654. Стаття 1-ша в редакції 14 березня — про підтвердження прав і вільностей війська Запорозького в добрах, станах і в судах, була ратифікована жалуваною грамотою царя Б. Хмельницькому і війську Запорозькому з дня 27 — III 1654 р. Стаття 2-а про те, щоб військо Запорозьке було числом 60.000, була ратифікована тією-ж жалуваною грамотою. Стаття 3-я про підтвердження прав та вільностей української шляхти в добрах, судах та в місцевій адміністрації була підтверджена окремою жалуваною грамотою з дня 27 — III 1654 р. Стаття 4-а про те, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, була ратифікована з деякими змінами указом царя, підписаним під статтею та під ст. 1 в редакції 21 березня. Стаття 5-а про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву була ратифікована окремою жалуваною царською грамотою з дня 27 — III р. 1654. Стаття 6-а про право війська Запорозького обирати Гетьмана ратифікована жалуваною грамотою 27 — III 1654 р. Стаття 7-ма про те, щоб козацьких маєтків ніхто не відбирав та щоб права козаків переходили до їхніх вдов та дітей, ратифікована тією-ж жалуваною грамотою. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні війську Запорозькому ратифіковані з певними поправками царськими указами, даними на статті 2, 3 та 4 в редакції 21 березня. Стаття 13-та про непорушність прав, наданих од князів та королів духовним та мирянам ратифікована жалуваною грамотою з дня 27 — III р. 1654. Стаття 14-та про право чужоземних зносин Гетьмана і війська Запорозького з іншими державами ратифікована з деякими змінами царським указом на статтю 5-ту в редакції 21 березня. Стаття 15-та про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а замінена ст. 1-ою в редакції 21 березня. Стаття 16-та становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була ратифікована таким-же способом, як і ця стаття. Стаття 17-та про те, щоб цар вдав київському мітрополітові на його маєтки жалувану грамоту, до-

повнена в редакції 21 березня, була ратифікована царським указом на ст. 6 в цій останній редакції. Стаття 19-та про висилку царського війська проти поляків під Смоленськ ратифікована царським указом на ст. 7 в редакції 21 березня. Стаття 20-та про утримання військової залоги на кордонах України ратифікована царським указом на ст. 8 в редакції 21 березня. Статтю 21-шу про встановлення платні війську Запорозькому, надто всім козакам по 30 злотих, ратифікував царський указ під ст. 9 в редакції 21 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладено до вияснення доходів, які надходитимуть до царського скарбу; одночасно обіцяно вислати платню на військо з коштів царя. Статтю 22-гу про способи обороняти Україну від татар ратифікував царський указ на статтю 10 в редакції 21 березня. Нарешті, статтю 23-тю про утримання фортеці Кодака і залоги в ній указом царя відкладено та ратифікацію її поставлено в залежність від встановлення кількості припасів та доходів.

Отже всі запропоновані од Б. Хмельницького та його послів умови договору цар та бояри розглянули і прийняли в цілому чи з певними змінами. Тому-ж, що інших, окрім зазначених вище умов чи постанов під час пересправ у Москві не було прийнято, то треба вважати, що повний і остаточний текст договору р. 1654 встановлюють вищезазначені документи з тим, може, застереженням, що автентичність цих документів, за браком оригіналів, не можна остаточно ствердити.

Питання про остаточну редакцію договору року 1654 у літературі довший час було спірне, завдяки тому, що в жовтні року 1659, коли обирали Юрка Хмельницького на Гетьмана, московський посол кн. Трубецький подав для ствердження присягою так звані „Переяславські статті Б. Хмельницького“ в іншій редакції, числом 14. Одтоді офіційно тільки цю редакцію вважали за договір Б. Хмельницького і на ній присягали дальші Гетьмани, починаючи з Ю. Хмельницького. Г. Карпов (Переговоры Малороссии съ Москвой 1654 г. Жури. МНП. 1871 г., кн. XI—XII) та Буцинський (О Богданѣ Хмельницкомъ) гадали, що ця редакція з 14-ти статтів була остаточна редакція договору р. 1654. П. А. Шафранов (О статьяхъ Б. Хмельницкаго. Кіевск. Старина, 1889, кн. XII), навпаки, покликуючися на історичні джерела, довів, що редакція ця з'явилася допіру року 1659 і не являє собою дійсного договору р. 1654. До цієї думки приєднується і бар. Нольде (Очерки русского публичного права. СПБ. 1911). А втім, він помилково вважає цю редакцію за один з проектів договору. Цьому спірному питанню ми присвячуємо окрему розвідку; тут-же тільки зазначимо, що, на нашу думку, „Переяславські статті“, запропоновані Юркові Хмельницькому, це фальсифікат, навмисна підробка справжнього договору 1654 р. Між іншим, в офіційний збірник: „Полное Собрание Законовъ Российской Имперіи“, т. I внесено договір 1654 р. в редакціях 14 та 21 березня, а не в сумнівній редакції 1659 р.

III. З погляду форми договір 1654 р. не являє собою єдиного акту за підписами сторін, що пертрактують: Гетьмана та війська Запорозького — з одного боку, і московського царя — з другого боку. Умови договору, як було вже зазначено, містяться в кількох актах різних формою, а саме: Гетьман Б. Хмельницький та військо Запорозьке заявили цареві свої умови у формі прохання, „челобитної” в редакції 14 та 21 березня; акти-ж, що вийшли від царя, мали форму і редакцію „жалування”, „милости”. Отже, акти, якими обмінялися сторони, бувши своєю суттю договором; себ-то згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму „прохання” та „милости”, „пожалованія” (*ostrogi*). Така, що принижує одну з сторін, які пертрактують, форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Карпов¹), П. Куліш²), має не аби-яку юридичну вагу: вона ніби-то свідчить, що жадного „договору” в точному розумінні цього слова між Україною та Москвою не було і не могло бути, що Україна віддалася цілковито на „ласку” царя, що цар, як абсолютний монарх, тільки „пожаловал” В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх „прав та привileїв” козацьких. Цього погляду не поділяє бар. Нольде³), визнаючи подвійний характер акту р. 1654, з одного боку — виявлення волі царя у формі „пожалованія”, яке могло бути потім змінено чи скасовано єдине указом царя, без згоди другої сторони — війська Запорозького, а з другого боку — безперечно договірний характер акту. Думка бар. Нольде, з формального боку, цілком відповідає документам; справді, з погляду форми, що її надали актові р. 1654 обидві сторони, акт цей являє „прохання, челобитьє” од війська Запорозького і „пожалованіе”, „указы” од московського царя. Але бар. Нольде робить з цього хибний висновок, ніби акт р. 1654 виявив свою форму та змістом „две ідеї”, які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну — це ідею „милости суверена” та ідею „договору” — умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору р. 1654 аж ніяк не звязана з його змістом: що-до змісту з акта 1654 р. дійсний договір між військом Запорозьким та Москвою, і так його з'ясіди трактують у дальших офіційних актах обох сторін. Напр., у резолюціях царя на статті Юрка Хмельницького, вислані в грудні 1659 р. до Москви, акт 1654 р. зветься Переяславським договором („царское величество указалъ впредъ о крымскомъ ханѣ бытъ по переяславскому договору”, ст. 7 та в інш. місцях). В указі Петра I од 29 квітня 1722 р. акт р. 1654 зветься договором, що його Москва склала з Б. Хмельницьким⁴). В указі Петра II про вибори Гетьмана так само сказано: наказуємо, нехай-би у Малоросії був

¹) Г. Карповъ, Критический обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до истории Малоросс. относ. Москва 1870, ст. 68—72.

²) П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши. М., стор. 404.

³) Бар. Нольде, L'Ukraine sous protectorat russe. Перекл. з російськ., стор. 11—14.

⁴) Б.-Каменскій, Источники..., т. II, ст. 317.

Гетьман та генеральна рада і нехай-би їх трактовано, згідно з договором Б. Хмельницького¹). Що-ж до питання, чом актові р. 1654 надано невідповідної до його змісту форми „челобитья”, „милости царської”, то це питання розвязується так. Як видно з опублікованих недавно документів, що торкаються Зборівського договору р. 1649, Б. Хмельницький, подаючи на затвердження короля свої „пункти”, приневолений був обставинами, найбільше під пресією кримського хана, що зрадив Хмельницького в найважчий для короля момент під Зборовим, додати під пунктами слова: „про це все посли наші, упавши до ніг його королівської милости, пана нашого милостивого, як-найнижче і найпокірніше прохати мають”²). Коли після довгих пересправ та торгу було встановлено текст договору, що на його сторони пристали, то для поваги й авторитету короля, текста договору було уложене в формі одностороннього королівського маніфесту — акту королівської ласки, мовляв, дарованої підданим його на прохання та пропозицію кримського хана³). Акт цей починається словами: „декларація ласки короля його милости, дана на пункти прохання війська Запорозького”. Разом з затвердженням запропонованих пунктів король видав війську Запорозькому окремого привileя, в якому було затверджено деякі пункти, що не увійшли в попередній акт, а після цього Б. Хмельницький зложив перед королем присягу⁴). Про ці два акти — маніфест і привileй, як і про повний перебіг переговорів своєчасно повідомили Москву її агенти в Польщі, а крім того посли Б. Хмельницького подали цареві, разом з пунктами 14 березня р. 1654, витяг з Київських гродських книг тексту Зборівського договору та привileю королівського, виданого 18 серпня 1649 р. в Зборові. У царському указі під пунктом 9-м редакції 21 березня так само зроблено посилку на Зборівський договір. Отже в Москві гаразд знали і самий текст Зборівського договору і королівського привileю, і форму, для цих актів ужиту. При тих поглядах на форму та букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки та бояри не зважилися запропонувати цареві іншої форми, ніж та, якої вжив польський король що-до війська Запорозького⁵). Вжити договірної форми там, де польський король ужив форму „пожалування”, „ласки”, за тодішніми московськими звичаями, вважалося-б за приниження царського „маєстату”. Тому Москва, складаючи договір із військом Запорозьким ужила тієї форми, яку було вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож як і під Зборовим, було видано Укази, що затверджували пункти, а крім того жалувану

¹) Полное Собрание Законовъ Рос. Империи, 5127.

²) М. Грушевский, Хмельницьчина в розцвіті. Віден, 1922, ст. 213, прим.

³) Там-же, ст. 214—215. ⁴⁾ Там-же, ст. 215.

⁵) Див. у Карпова, Переговоры Малороссии съ Москвой 1654 г. Журн. МИП. 1871, кн. XII.

грамоту, подібну формою до Зборівського привилею. Тому немає підстави, щоб надавати важливого юридичного значення цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт 1654 р. — це був не договір двох рівноправних сторін, а тільки „пожалованіе“, „ласка“ царя. З історії Гетьманщини відомо, що в договорах, які складала Москва з дальшими Гетьманами, форма „пожалованія“ часто мішалася з чисто договірною формою, отже одні статті подавали Гетьмані на затвердження царя, а інші знов подавав цар, а стверджували Гетьмани, старшина і козацтво. Напр., під ст. 1 договору Юрка Хмельницького р. 1659, запропонованою од царя, читаємо: „и гетманъ, и полковники, и вся старшина и чернь на радѣ, выслушавъ сей статьѣ приговорили, быть такъ, какъ та статья написана“. Глухівські статті, що їх 6/III 1669 р. прийняв Гетьман Многогрішний, редактовані так: 18 статтів у формі прохання Гетьмана і „пожалованія“ царя, а 9 статтів — у формі пропозиції царя і ратифікації Гетьмана та В. Запорозького: „и гетман, и вся старшина и козаки приговорили сей статьѣ быть такъ“. З погляду Москви було вигідно надавати значення формі договору, бо „пожалованіе“ царя, як акт односторонній, можна було легко скасувати чи взяти назад одностороннім-же актом царя. Тимчасом, з документів ми бачимо, що не тільки Москва вважала акт р. 1654 за договір, ба й те, що цар вимагав, щоб усі дальші Гетьмани підтверджували присягою цей акт, а відступлення від договору вважав за „зламання“ договору, „зраду“. Коли-б акт р. 1654 це було-б тільки виявлення „ласки“ московського царя, тоді не було-б місця для „зламання“ договору, ані для зради, тільки для „невдачності“.

IV. Встановивши дійсний текст договору р. 1654, спробуймо заналізувати умови договору з погляду їх змісту та правного значення. Треба сказати, що юридична аналіза договору 1654 р. страшенно важка і то не тільки тому, що текст договору міститься в різних як формою, так і змістом документах, ба й тому, що договора складали в XVII в., коли політичні ідеї та концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили іншими ніж ми категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що політичні ідеї тієї доби не були ще такі розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як „держава“ сама по собі, незалежно від її монарха чи людності. В політичних актах XVII в. юридичні стосунки між державами уявляли, як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами. З погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що повстали в наслідок цього договору, звязують не Україну та Москву, як окремі держави, а Гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну, і царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу¹⁾. У договорі згадано за всі

¹⁾ Вд. B. Nolde, L'Ukraine sous protectorat russe..., стор. 34—35.

верстви людності тодішньої України: козацтво, шляхту, духівництво, міщан, селян або просто „підданих”, але всі вони разом становлять військо Запорозьке, що на чолі його стоїть Гетьман. Персоніфікація, як спосіб уявляти абстрактні ідеї про права держави в тій чи іншій сфері державного управління, вживається всюди в договорі р. 1654. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити, або про права „врядників” міст: бурмистрів, вйтів, то-що збирати податки, то це, очевидчаки, тільки персоніфікація, і її не можна тлумачити по букві договору. За це не треба забуватися аналізуючи договір. Тимчасом деякі автори (от як М'якотін, бар. Нольде), аналізуючи умови договору р. 1654, виходять часом тільки з буквального його змісту та надають деяким статтям не те значення, яке вони в дійсності мають.

Коли складалося договір р. 1654, Україна була і юридично, і фактично цілком незалежна держава; юридично — бо юридичні стосунки між Україною та Польщею, формуловані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були в наслідок війни зірвані, Україна не визнавала за собою жадної іншої влади окрім влади свого Гетьмана, і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і московський цар; фактично Україна стала вільна ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва. Які це були умови і які юридичні стосунки вони встановлювали між обома державами?

У жалуваній царській грамоті Б. Хмельницькому 27/III 1654 р. Гетьман і військо Запорозьке іменуються „підданими” московського царя. Це „підданство” означено в таких висловах: „быть подъ нашею, царскаго величества, высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего и намъ, великому государю и сыну нашему государю цесаревичу князю Алексѣю Алексѣевичу и наследникамъ нашимъ служити и прымити и всякаго добра хотѣти, и на нашихъ государскихъ непріятелей, гдѣ наше государское повеленье будетъ, ходить и съ ними битися, и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаны на вѣки”. Нехай яке категоричне таке означення „підданства”, його не можна тлумачити так, що, мовляв, Україна з'єдналася з Москвою „на віки” та втратила своє самостійне державне існування, увійшовши до Московської держави. В тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя „по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны” в договорі. А ці права, привилії та статті, як побачимо далі, зводять „підданство” тільки до певного контролю, до номінальної протекції царя над Україною. „Документи, зазначає бар. Нольде, не надають особливого значення цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначують права, які за договором, належать цареві

відносно України¹). За проектом договору, що його подали 14 березня посли Б. Хмельницького, ці права складаються тільки з права одержувати від України грошову данину у формі трибуту.

Одcoli Україна визволилася з-під польської влади, всі податки, що їх людність повинна була давати до королівського скарбу, були привернуті до скарбу війська Запорозького. Окрім того, як свідчать документи, Б. Хмельницький встановив мито з чужоземного краму. Податки з меду, пива, горілки та мито, як свідчить Павло Алеппський, давали що-року до скарбу — 100.000 динарів, тобто в тогочасній польській валюті не менш, як 800 тисяч польських злотих²). При пересправах з боярином Бутурліним, у січні 1654 р., Б. Хмельницький запропонував, щоб „з городів та міст, які побори наперед були збирани на короля, римські кляштори та на панів, цар зволив збирати на себе“³). Таку пропозицію Гетьман зробив під впливом обставин, не зваживши, очевидно, величезного значіння її для України, яка залишилася-б цілком без державних прибутків. Але Гетьман швидко зорієнтувався і своїм послам дав зовсім інакші інструкції. При пересправах з боярами в Москві, 13 березня посли — Богданович та Тетеря — так формулювали умову про виплату данини цареві: „А буде государь ізволить, и гетманъ де и войско Запорожское учнутъ государю давать доходъ съ войска Запорожского противъ того же, какъ собираеть турскій султанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волошской земли, смѣя мѣстнымъ дѣломъ“⁴). Що таке формулювання умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з цього вислову в листі до послів від 21/III 1654 р.: „При семъ и то не мѣшаетъ припомнить, съ какою пріязнію пословъ своихъ цесарь турецкій до Браславля, хоть бусурманинъ, до насъ присыпалъ и при милости своей не только наши вольности подтвердили, но и сугубыми удсвѣльти обѣщался, и на всѣ статьи наши и права и вѣры и вольности изволилъ, и никакой дани отъ насъ не требовалъ...“⁵). Відповідно до цього, у поданих од послів 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину: „Статя 15. Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдаетца, волили бъ есмы, чтобы цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ“⁶). Отже ми бачимо, що, подаючи цю статтю на затвердження Москві, Б. Хмельницький висловив бажання, щоб майбутні стосунки між Україною та Москвою були такого самого-ж порядку, як стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною — з одного боку, та турецьким султаном — з другого боку, себ-то, в наслідок договору р. 1654 між Україною та Москвою мали

¹) Бар. Нольде, ст. 39.

²) Ів. Крип'якевич, Український державний скарб. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. СXXX. 1920, ст. 98.

³) Акты..., т. X, ст. 236. ⁴) Акты..., ст. 441.

⁵) Акты..., т. X, ст. 555. ⁶) Акты..., ст. 446.

.встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини — у формі трибуту. Той факт, що московські бояри не прийняли цієї умови в запропонованій редакції та вибрали іншу, не змінює суті справи, бо в прийнятій редакції одноразову грошову данину було тільки замінено збиранням місцевими органами українськими доходів та передачею їх до царського скарбу через виряджених од царя людей¹⁾). Зміна способу виплачувати данину нічого не змінила з погляду фіiscalьних прав України, бо фінансова адміністрація залишилася в руках українських, роля-ж московських агентів обмежувалася тільки прийняттям зібраної данини.

Але для державного скарбу українського виплата данини в розмірі більшої частини безпосередніх податків була тяжкою втратою, бо позбавляла державу фінансових засобів. Тому гетьманські посли намагалися вратувати справу державного скарбу тим, що поставили вимогу виплачувати певну квоту війську Запорозькому за службу цареві. Завдоволення цих вимог являло в дійсності ось що: як вираховує Ів. Кріп'якевич, державні прибутки України в той час можна було рахувати максимально в сумі 600.000 польських злотих, тимчасом як платня війську Запорозькому, за згаданими у договорі штатами, дорівнювала 1.860 тисячам польських злотих, при контингенті війська в 60.000 чоловіка²⁾). Вимога встановити платню військові мала ще й інші мотиви. У листі, поданому цареві між 21 та 27 березня 1654 р., посли прохали, щоб цар неодмінно дав платню військові, бо „какъ стольники твоего ц. в-ва къ вѣрѣ приводили, сказывали, что войску Запорожскому деньги будутъ и нынѣ во всѣхъ городахъ такова слава пошла. А есть ли бы имѣли возвратитися, не умоливши у царскаго величества, не вѣдаемъ, какъ имѣемъ мы, посланники, очи войску показати... не такъ идетъ войску запорожскому о деньгахъ, но о славѣ”³⁾). Отже з питанням про встановлення платні військові Запорозькому було ще звязане питання про виконання даних од Москви обіцянок людності України.

Умови договору р. 1654, що торкалися виплати данини цареві та царського жалування війську Запорозькому, не були здійснені. Москва була поспішилася вже в травні 1654 р. вислати царських дворян для опису та відіbrання доходів та, на прохання од Б. Хмельницького, справа ця була відкладена на далі⁴⁾). Коли р. 1657 царський посол Ф. Бутурлін закидав Б. Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України, то Гетьман, який за ці роки пережив величезну еволюцію та почував себе в цей момент справжнім головою незалежної держави, відповів Бутурлінові так: „А судъ де Самойлу и полковнику Тетерѣ онъ, гетманъ, не приказывалъ и въ мысли у него не было чтобъ царское величество въ большихъ го-

¹⁾ Ст. 4 в редакції 14 березня та ст. 1 в ред. 21 березня.

²⁾ Ів. Кріп'якевич, ст. 98 — 100.

³⁾ Акты... ст. 485. ⁴⁾ Акты, т. XI. Дод. 3.

родахъ... велъль быти воеводамъ, а доходы бы сбирая отдавати царскаго величества воеводамъ. Доходы въ Малой Россіи небольшиe, а которые къ нему съ которыхъ городовъ и пришлють, и то все расходится на кормы посламъ и посланникамъ разныхъ государствъ и на всяkie войсковые потребы¹⁾). Як доводить В. М'якотін, статті про данину та про платню військові залишилися невиконані аж до XVIII в.: усі доходи збиралися до українського державного скарбу, і московська влада не могла, хоч и пробувала, накласти на них руку²⁾). Одержання грошової данини за проектом договору, становило всі права московського царя що-до України. Але в Москві розуміли добре, що право на данину, згідно з тодішнім міжнароднім звичаем, то проста „фікція“, а тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати державне життя України.

Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі при ратифікації умови про закордонні зносини. Під час пересправ Б. Хмельницького з московськими послами у Переяславі обмірковувалися різні військово-дипломатичні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму, то-що. Гетьман висловивсь так: „а буде де вел. г-рю учиниться въдомо, что польські люди учнутъ собиратися на государевы украины, гдѣ они живуть, чтобы велъль ему о томъ въдомо учинить. А что де у него гетмана про поляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ гетманъ протого государю извѣстно учинить тотчасъ“³⁾). Як бачимо, мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи до оборони, себ-то про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою взаємно-оборончий союз. Цю ідею мало не дослівно зформулювали гетьманські посли у Москві: під час перших пересправ Богдановича та Тетері 13 березня бояри розпитувалися в послів про зносини України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня посли піддали на письмі проекта договору, де статтю 14-а було формулювано так: „Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску Запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняти, чтобы то его ц. в-ву въ кручину не было, а чтобы имѣло противъ его ц. в-ва быти, должны мы его ц. в-у извѣщати“. На цю статтю бояри об'явили послам 19 березня такий указ: „чтобы гетману съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылаться“. Указ посли зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України та Москви, себ-то, що не слід мати зносини з цими двома ворогами-сусідами, бо й собі зауважили боярам: „о томъ де царскому величеству и гетманъ писаль, чтобы польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкамъ не вѣрить“⁴⁾. Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький року 1657, коли,

¹⁾ Акты, т. III, ст. 567—569. ²⁾ В. М'якотинъ, ст. 49.

³⁾ Акты, т. X, стор. 238. ⁴⁾ Там-же, стор. 475.

вже тяжко хорий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір з Ракочі та допомагав шведам проти Москви, відповів: „ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ вчинив було надо мною та над військом запорозьким немилосердіє своє, замірився з поляками, бажаючи звернути ім нашу отчизну”¹). Наведені факти показують, що з боку України питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин з ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне волі та дійсному на мірові Б. Хмельницького. Тимчасом, як видно з тексту указу царя, даного на статтю 14-ту в редакції 14 березня та ст. 5 редакції 21 березня, цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів („пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ принимать и отпускать, а о какихъ дѣлѣхъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ; а которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать о нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указа царскаго величества назадъ ихъ не отпускать”), а також обмежив і активне право що-до Туреччини та Польщі („а съ турецкимъ султаномъ и съ королемъ польскимъ безъ указа царскаго величества не ссылааться”). Але й цей обмежуючий указ царський все-таки визнавав у принципі право України, як окремої держави, на чужоземні зносини, та право Гетьмана, як голови держави, на здійснення зносин з чужими державами, хоч і під певним контролем од Москви. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною та Москвою набули характерних ознак стосунків васальної чи протегованої держави до її протектора.

Те, що цар змінив запропоновану од Б. Хмельницького умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що Її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій од Б. Хмельницького. Гетьман до самісінької своєї смерті здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як голова незалежної держави, цілком ігноруючи договір 1654 р. З дипломатичних документів, що їх Виговський передав боярінові Бутурлінові перед смертю Гетьмана та висланих з Тетерєю до Москви в липні 1657 р., довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах з Фрідріхом Вільгельмом, курфюрстом Бранденбурзьким, з Швецією, Угорщиною, Молдавією, Валахією, Кримом, Польщею, Туреччиною, причому зносини провадив цілком самостійно, складав договори, не повідомляючи Москву²).

¹) Б.-Каменський, Исторія Малої Росії, стор. 217.

²) Акты, т. XI. Додаток ч. 2, ст. 745—746.

Окрім контролю над міжнародним життям України, Москва бажала забезпечити собі також і військовий контроль над унутрішнім життям України, застерегаючи право тримати своїх воєвод з військовими загонами в найголовніших містах України. З історії Гетьманщини відомо, яку велику роль у стосунках України з Москвою відігравали царські воеводи з військовими загонами, виряджені до різних великих міст: воеводи з загонами московського війська то були справжні окупаційні військові залоги. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп людности, де-далі змінюючи московський вплив на Україні. Право своє мати воевод московський уряд виводив або з договору р. 1654, або ж з усних пересправ, що відбулися поміж Б. Хмельницьким у Переяславі та його послами у Москві. Отож, наприклад, вирядженному року 1657 до Гетьмана окольничому Бутурлінові наказано було запитати, чом на Україні єсть воевода тільки у Київі, тимчасом як посли Гетьманові у Москві року 1654 склали договір, щоб воеводи були в Київі, в Чернігові, Переяславі та в Нижні? На це Б. Хмельницький одказав, що він послам своїм не наказував погоджуватися, щоб воеводи були в цих містах; навпаки, під час пересправ у Переяславі було умовлено, що воевода буде тільки у Київі¹⁾). В дійсності було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай-би цар вирядив до Київа свого воеводу з 3000 війська. Під час пересправ у січні р. 1654 Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воеводі на приїзд до Київа. Хмельницький згодився, але завважив, що коли поляки до весни не наступатимуть, то 3000 війська вистачить; коли-ж почнуть наступати, тоді необхідно послати більше²⁾). Цар призначив воеводою в Київ князя Куракіна, в наказі йому від 30/І 1654 р., між іншим, було зазначено: „по члобитю гетмана Б. Хмельницькаго... послаль ихъ бояръ и воеводу въ Киевъ и съ ними велъль государь быть въ Киевѣ ратнымъ людямъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей“³⁾). Отже присутність воеводи в Київі виправдувалася зовсім іншими мотивами, ніж ті, що навів року 1657 посол Бутурлін. Під час пересправ у Москві посли Б. Хмельницького запропонували самі, щоб царські воеводи були в Київі та в Чернігові⁴⁾; бояри згодилися, але умову цю не було внесено ані до договору ані до проекта договору в редакціях 14 та 21 березня.

Отже, всі „права“, що за договором р. 1654 належали московському цареві відносно України, обмежуються тільки фіктивним правом одержувати грошову данину та контролем над зносинами України з чужоземними державами. В цьому та ще, може, в самій назві „піддані“ і полягав усенький зміст терміну „підданство“, висловленому

¹⁾ Акты..., т. III, стор. 567 — 569. ²⁾ Акты..., т. X, стор. 237.

³⁾ Там-же, стор. 355. ⁴⁾ Там-же, стор. 437 — 438; 476.

так категорично у жалуваній царській грамоті. Все, що було по-за межами цього „підданства”, складало сферу „прав та привилей” війська Запорозького¹). Сфера ця була така широка, що охоплювала всі функції державної влади України. Голова держави української та її верховної влади — це Гетьман. У договорі р. 1654 влади його зовсім не обмежено; Гетьман одержує свою владу за вибором війська Запорозького і має її доживотньо. Ст. 6 в редакції 14 березня зазначає: „сохрани Боже смерти на пана гетмана... чтобы войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобы то его ц. В-ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой”. При ратифікації цієї статті у жалуваній грамоті було сказано: „А буде судомъ Божіимъ смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволили войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберутъ и о томъ писать къ намъ, великому г-рю да тому же новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, великому г-рю, учинити, при комъ, мы, великій г-рь, укажемъ”. Як бачимо, жадного обмеження права вибирати Гетьмана не було зроблено; повідомлення про особу обраного Гетьмана, як і складання присяги Гетьманом — це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р. З буквального тексту договору виходить, що повідомляти царя треба було тільки після обрання Гетьмана, а не перед обранням, бо повідомляти треба про особу новообраного Гетьмана, а не про смерть попереднього Гетьмана („гетмана избирали и е. в. ц. извѣщали”; „а кого гетмана оберутъ и о томъ писати”). Тимчасом вже після смерті Б. Хмельницького Москва витлумачила цю умову так, що військо Запорозьке повинно повідомляти царя перед тим, як обрати Гетьмана. Тому, коли Виговський повідомив царя про своє обрання, то цар довший час цього обрання не визнавав, аж поки одбулося нове обрання в Переяславі в присутності царського посла. При дальших Гетьманах Москва змінила статтю 6 договору 1654 р. не тільки в тому розумінні, що вибори повинні були відбуватися за дозволом царя і в присутності його представника, але й новообраний Гетьман повинен був іхати „къ Москвѣ, видѣти царскіе пресвѣтлые очи”. У договорі зовсім не згадується про позбавлення Гетьмана влади: такі випадки в договорі не передбачено. Потім Москва доповнила договір 1654 р. і в цій точці та постановила, що військо Запорозьке має право позбавити Гетьмана влади за „измѣну” (договір Юрка Хмельницького ст. 7, договір Самойловича, ст. 6 та договір Апостола).

Як „верхній владець і господар отчизни нашої“, „зверхнійший властитель“, „рейментар“ (титули, надавані Гетьманові в офіційних документах), Гетьман мав повну владу що-до внутрішніх справ Україн-

¹ Бар. Нольде., стор. 44.

ської держави. Договір р. 1654 не тільки не обмежує владу Гетьманову, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII в. ще не було потреби розподіляти функції державної влади на законодавчу, адміністративну, судову; органи державної влади, од голови держави починаючи, виконували свої функції нероздільно. Суд за цієї доби вважали за одну з найважливіших функцій влади¹⁾). Тому в договорі р. 1654 ми читаемо у першій-таки статті такі вимоги Гетьмана та війська Запорозького: „Въ началѣ изволь твое царское въ-во подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ, въ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобы товариства сужены были: гдѣ трое человѣка козаковъ, тогда два третьего должны судить”. Цю останню формулу волі та автономії суду взято мало не дослідно з проекту умов, що їх подав Б. Хмельницький польському королеві року 1649, складаючи Зборівський договір. У статті 1-ї проекту було сказано: „з боку прав і вольностей наших давніх від бувших... королів польських нам наданих, яко перед тим бувало, аби де тільки козацтво наше знаходиться, щоб при трьох козаках два одного судити повинні”²⁾). Факт повторення на першому місці вимог що-до незалежності суду свідчить про те, яку велику wagу військо Запорозьке надавало цій функції влади. Зрозуміло, що цю формулу не можна вважати за означення форми суду, що існував під той час на Україні; ця формула тільки символічно означала, що військо Запорозьке цілком не залежало від Москви у сфері суду. Зaproектовану од Гетьмана умову цар ратифікував без жадних змін: „Пожаловали, сказано в грамотѣ 27/III 1654 р., велѣли имъ быть подъ нашего ц. Въ-ва вы-сокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивать ничѣмъ не велѣли, и судитися имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ”. Інші, крім суду, права державної влади в царині внутрішнього управління так само одзначено в „статтях“ договору р. 1654 і то в подібному-ж символічному формулюванню. Загальну вимогу що-до внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17 так: „Прилежно просити послы наши имѣютъ, чтобы привилья е. ц. въ-во намъ на хартіяхъ писанныя съ печатми вислыми, единъ на вольности козацкія, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобы на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрѣмъ себя имѣть будемъ; кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должностъ обыкную е. ц. Въ-ву отдавать”. Цю статтю так само не можна розу-

¹⁾ Бар. Нольде, ст. 52.

²⁾ М. Грушевський, Хмельнищина в розцвіті, ст. 210.

міти в буквальному її розумінні, як це роблять деякі дослідники (напр. В. М'якотін... ст. 29, 31). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, Гетьман зовсім не обставав за незмінне заховання цих станів і на далі, як він не обставав і за тим, щоб збережено було ту примітивну форму суду, коли двоє козаків судять третього. Вимога ця, звернена до царя, мала лише символічну формулою зазначити повну внутрішню автономію України і невтручання Москви у внутрішні справи держави („ми сами смотръ межъ себя имѣти будемъ“). Статтю 17 договору ратифікував царів указ і таким чином унутрішню автономію України забезпеченіо договором. Крім вимоги непорушності автономії і в зазначеній вище загальній формі, в договорі є ще статті, що зокрема забезпечували непорушність прав та привилейв козацтва, шляхти, міської людності (статті 2, 3, 4, 7). Всі ці вимоги цар прийняв і ствердив указами або жалуваними грамотами.

V. Проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияснивши окремі точки його на підставі відповідних документів, ми встановили отже формальний зміст цілого договору. Але щоб юридично оцінувати договір державно-політичного характеру — а договір 1654 р. саме такий і є — необхідно вияснити ще, оскільки формальний зміст договору виявився на зовні, чи дав він ті наслідки що їх сторони бажали досягти, одне слово, чи було здійснено, договір фактично і якою мірою.

Вступаючи в договірні стосунки з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку — добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва. Умови військового характеру, загалом, були здійснені: розпочата війна з Польщею, після того як складено договір, провадилася спільними силами України та Москви. Але, всупереч намірові сторін виявленому в договорі 1654 р., війну закінчено Віленським мировим договором 1656 р. не тільки проти бажання України, але й без участі її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р.¹⁾. Посланий року 1657 до Москви полковник Тетеря заявив там од імені Б. Хмельницького: „онъ, гетманъ, Виленской комиссии не принялъ и быль о томъ сумнителенъ, не для того, чтобъ покою не хотѣть, а вести войну... а для того, что поляки на съездѣ хотѣли дѣлать оманою, а та де комиссія была несправедлива и многіе слышали отъ ляховъ смутные рѣчи, будто царское величество изволилъ ихъ уступить по прежнему корунѣ польской“²⁾. Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що Віленський договір порушував договір 1654 р.; тому він після цього вважав, що договір не існує,

¹⁾ В. Липинський, стор. 41—42. ²⁾ Акты... Т. XI, додаток 1, стор. 721—722.

і залишаючись номінально в договірних стосунках з Москвою, в дійсності поводивсь цілком незалежно від Москви. Інші умови договору, надто ті, що так або інакше обмежували державну самостійність України, з самого моменту, коли був складений договір, не були здійснені та залишилися мертвовою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в житті насправді не обмежено. Що-до цього Б. Хмельницький поводивсь, як верховний господар незалежної держави і не тільки здійснював активне та пасивне право зносин з чужими державами, ба й складав договори міжнародного характеру та приймав зобов'язання, навіть не повідомляючи про це царя. В. Липинський, на підставі донесіння од посла австрійського цісаря, стверджує, що на початку 1657 р. в Чигрині одночасово перебували акредитовані при Гетьмані та спеціально вислані до нього посли: окрім графа Парчевича, посла австрійського, два посли шведських, два — князя Ракочі, посол турецький, татарський, три посли з Молдави, три з Волошини, посол польського короля, посол польської королеви, представник Литви та ще прибули московські посли¹). Щоб розвідати, які зносини та з ким провадить Гетьман, Москві довелося вдатися до шпіонажу та підкупу. Прибувши до Чигрина, московські посли закликали до себе генерального писаря Виговського та намовили його віддати дипломатичні документи гетьманської канцелярії: „припомн къ себѣ милость и жалование вел. г-ря, казали послы, для подлинные вѣдомости (дай) листы, о чемъ пишутъ къ гетману цесарь римскій, и король свейской, и Ракуца венгерскій, и ханъ крымскій, и волоской, и Мультиянской владѣтели, и иные всякие вѣсти про польского короля и про корунное и литовское войско и про приходъ Силистрійского паши, чтобы твою прямою службою великому г-рю нашему о всемъ было извѣстно. И писарь говорилъ: хотя будетъ отъ гетмана въ чемъ и пострадать, однако готовъ великому г-рю служити. И того же дня принесъ къ окольничему и къ дьяку писарь И. Выговскій 9 листы подлинны да списокъ²).

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію війська Запорозького також не були виконані, про що вже була мова раніше. У звязку з цим не були здійснені умови про виплату війську Запорозькому „платні“ за службу: не тільки та платня, що за указом царевим мала бути виплачена за рахунок зібраних „доходів“, але й ті 42.000 золотих, які вислав цар з власного скарбу, не були військові виплачені. Нарешті, не залишилися без зміни і ті умови договору, що торкалися „прав та вольностей“ різних груп української людности: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці групи одержали підтвердження їх стародавніх прав; деято з козацької старшини одержав од царя грамоти на різні маєтки, але вну-

¹) В. Липинський, ст. 54—55. ²) Акты, т. XI, додаток № 1, ст. 685.

трішня еволюція держави та змінення гетьманської влади привели до того, що всі групи людності мусіли бути поступитися своїми правами та привileями на користь держави, що на чолі її стояв Гетьман. Для ілюстрації поданого досить пригадати такі документально стверджені факти, як, наприклад, факт, що близькі до Гетьмана старшини (полк. Тетеря) ховали одержані царські грамоти, в землю закопували, щоб не довідавсь Гетьман та військо Запорозьке, та випрохували собі маєтки по-за межами України, „опасаясь отъ войска Запорожского”¹).

Так справа з договором була за життя Б. Хмельницького. Як він помер, договора оголошено, а коли Виговського обрано на Гетьмана, то він зобов'язавсь перед Москвою договір виконувати. В дійсності Виговський не тільки договору не виконав, а навпаки зірвав і той чисто номінальний зв'язок, який ще підтримував Б. Хмельницький, та 6 вересня 1658 р. склав з Польщею договір у Гадячі. Дальші за Виговським Гетьмани, починаючи від Юрка Хмельницького, присягали виконувати не договір 1654 р., а фальсифікат цього договору, так звані 14 статтів Б. Хмельницького та нові договірні статті, причому Москва, як справедливо зазначає М'якотін, не зупинялася перед отвертою зміною відповідних статтів договору Б. Хмельницького, перед внесенням поправок та додатків, як вибирають нових Гетьманів²).

VI. Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького вступити в переговори з Москвою, коли складено договір, змінилися, а з другого боку умови договору, встановлені од сторін під безпосереднім впливом цих політичних обставин, вже не відповідали дійсності та не могли регулювати реальних відносин між Україною та Москвою, що склалися потім, підо впливом нових фактів та обставин. Тому, щоб вияснити дійсну юридичну природу договору р. 1654 та реальні взаємовідносини, що утворилися в наслідок договору, необхідно взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, ба й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значення має також і та оцінка договору, що давали йому сторони — Україна та Москва — та їхні сусіди.

Складаючи договір з Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звертали особливої уваги на формування договірних умов; вони клали всецьку вагу на реальні відносини, які можуть утворитися в наслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формулою та ясні змістом умови. А крім того Б. Хмельницький під час довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами; досвід боротьби давав повну підставу гадати, що і в цьому випадкові буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себ-то, що на підставі договору Україна одер-

¹) В. Мякотинъ. Очерки соцальной истории Малороссии. Прага 1924, стор. 37--38.

²) Там-же, стор. 49.

жити військову допомогу од Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Хмельницький надавав особливого значіння, а за це все московський цар діставатиме певну грошову данину в формі трибуту. Певний вплив на зміст та на форму договору 1654 р. мав Зборівський договір з тією, хіба, одміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано, відповідно до зміни сторони в договорі (замість короля — московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї Зборівського договору про козацьку удільну державу, Хмельницький ставив ширші вимоги що-до самостійності цієї держави та сподівавсь дістати від царя більші права і привилей. Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримавсь він і тоді, як складав договір: він допустив московського воєводу з залогою до Київа, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе і військо Запорозьке „вірними слугами“ та „підданими“ царя, виводячи, очевидно, цей термін з вислову „піддаємося під високу царську руку“. Для Хмельницького договір 1654 р. був звичайним оборонним договором; складеним на те, щоб знайти допомогу од Москви проти Польщі, договором, у якому „турецького султана заступає цар“. Як характер тієї доби історичної, так і всі фактичні та політичні обставини привели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, яку Б. Хмельницький, як і всі монархи та володари вживали в таких випадках, форму „протекції“, як тоді висловлювалися, дужчого сусіди проти свого ворога.

Що-до погляду Москви на договір 1654 р., то він був різний. Документи свідчать нам, що й Москва деколи погоджуvalася з переважним за тієї доби поглядом на подібні „протекційні“ договори. Яскравий довід на це можна бачити в церемоніялі посвячення Б. Хмельницького на Гетьмана. Всенікій церемоніял було зарані виготовано в Москві, отже без жадного впливу Хмельницького чи старшини, тимчасом він нагадує традиційний церемоніял, якого виконували, коли турецький султан передавав кафтан своїм васалам. І в московському церемоніялі фігурувала передача прапора, булави, „ферезя“-кафтана, шапки. Передаючи ці речі Хмельницькому, посол Бутурлін виголосив різні промови; між іншим, передаючи булаву, він сказав: „то есть державы царскія знамені... тебя жалуя, тебе посылаєть да тою благополучно благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуєши“¹⁾. Такий погляд Москви був цілком природній: не так давно московські великі князі сами були васалами та під „протекцією“ кримських ханів. Ще р. 1545 „Великої орди великий цар Саганк-Гирей“ так висловився про Москву в листі до польського короля Сигізмунда-

¹⁾ Б. Каменський, Исторія Малої Росії. Прим. 318.

Августа: „Слыхали есмо передъ тымъ, же на Москвѣ посломъ трудность бываетъ, яко жъ прырожоная его речъ хлопская”¹). Тому і в даному випадкові — договорі з Хмельницьким — московський цар з не аби-якою утіхою узяв на себе ролю „протектора”, а царські бояри виконали відомий з практики московсько-татарських відносин церемоніял. Москва, далі, вважала Україну за окрему від Москви державу: зносини з Україною і перед тим, як складено договора, і по тому проваджено через спеціальних послів, і відав їх той-таки посолський приказ — московське міністерство закордонних справ, що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював од Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський стольник Кирило Хлопов у своїх „памятях” писав: „а въ малоросійскомъ государствѣ, городѣ Стародубѣ”²). Коли Москва мала Хмельницького за „підданого” царя, то в її очах це підданство було особливе й неповне. Адже тільки за Бруховецького, коли він „ударив чолом цареві всіма малоросійськими городами” і сказав, що керувати підданими личить не гетьманам, а монархам, було зазначено, що „Малая Россія переходитъ въ совершенное подданство его царскаго величества”.

В інших знов випадках Москва, як свідчать документи, інакше дивилася на договір р. 1654. Вже в статійному спискові боярина Бутурліна є вказівки на те, що в цей момент у представників Москви почала утворюватися ідея „возсоєдиненія Русі”. Надається особливої ваги титулам: Московський цар починає йменувати себе „Великія и Малая Россіи самодержцемъ” та наказує виготовляти нову державну печатку, вставивши „новоприбылые титлы”³). Великої ваги надають не тільки тому, що Гетьман присягнув цареві, але й окремим словам тої присяги. Згодом багато разів покликуються на договір 1654 р., ніби-то він доводить підданство та злуку України з Москвою. Всякі акти чи хоч-би вимоги Гетьманів, скеровані проти такої формальної оцінки договору р. 1654, Москва завсіди трактувала, як „зраду”, порушення присяги. Виговському, наприклад, було зауважено, що він, підписавшись „вільним підданим”, порушив usus, встановлений за Б. Хмельницького, що завсіди писавсь просто „його ц. в-ва підданим”⁴). Загально зформулював цей погляд Петро I з властивою йому категоричністю: „Какъ всъмъ извѣстно, что со времени первого гетмана Б. Хмельницкаго, даже до Скоропадского, всѣ гетманы явились измѣнниками”⁵). На договір 1654 р. Москва ґрунтувалася й тоді, коли змінювала умови його, обмежувала права

¹) А. Яковлів, З історії реєстрації укр. козаків, ст. 13.

²) Записки Іст.-філол. Відділу Укр. Академії Наук. 1923, кн. II—III, стор. 53—54. В. Модзалевський, Підскарбій Р. Ракушка.

³) Акты Ю. З. Р., т. X, ст. 487.

⁴) Б. Каменський, Исторія.., ст. 222, прим. 10, ст. 537. ⁵) Там-же, стор. 430.

України, аж поки перевела повну інкорпорацію, а на довід своїх прав на Україну вже російський уряд включив цей договір в „Полное Собрание Законовъ Российской Имперіи“. Так, потроху, протягом довгого часу витворивсь погляд на договір р. 1654, як на акт злуки України з Москвою династичного характеру, на акт обрання московського царя на царя „Малая Россії“ на віки.

Певне значіння для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнародне становище України. Польща, провадячи дипломатичні пересправи з чужими державами, трактувала Україну, як самостійну державу, і могутністю її лякала сусід. Року 1656 посол польського короля в Криму дістав інструкцію переконати хана, що „осібна держава“, яку собі робить з України Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму¹⁾, а Семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими країнами, стане монархом, що матиме стотисячну армію²⁾; в інструкції послові Беневському було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що „той його спосіб переходу від одної до другої протекції не забезпечить йому незалежності“³⁾. Тогочасний французький часопис „Gazette de France“ 21/III 1654 р. занотував: „щоб знайти Польщі ще одного ворога, Б. Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому в імені козаків“. Як дивилися на договір інші сусідні держави: Швеція, Прусія, Австрія, Угорщина, Молдавія та інш., видно з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими вони з Хмельницьким обмінювалися. У листах Б. Хмельницький іменувався приятелем, другом, часом братом, і трактували його, як голову незалежної держави. В таких-же висловах одповідав і сам Хмельницький. Шведському королю він писав 18/I 1657 р.: „Serenissime Sueciae Rex, Domine et amice nobis observandissime“; підписавсь Хмельницький так: „Serenissime Majestatis Vestrae Regiae amicus intimus obsequiisque paratus Bohdan Chmelnicki, Dux Cohortis Zaporosiensis“⁴⁾. У знайденому недавно листі до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма від 21/VI 1657 р. Хмельницький пише в подібних-же висловах (що очевидччи були традиційною формулою в гетьманській канцелярії): „Serenissime Sacri imperii Romani Elector, Domine et amice Nobis observ-me. Б. Хмельницький, пишучи про себе, вживає слова „ми“), а підписується: Majestatis Vestrae lectoralis Amicus optatissimus obsequiisque promptus Bohdan Chmelnicki, Dux Cohortis Zapor.“⁵⁾. У цьому останньому листі є вислови, що мають певне значіння і для характеристики стосунків Хмельницького до Москви: „не вимушенні

¹⁾ В. Липинський... стор. 51. ²⁾ Там-же, стор. 51.

³⁾ Б.-Каменський... стор. 536.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ „Хліборобська Україна“, книга V, 1924—25, стор. 377—379.

слова, пише Хмельницький, дають певність, що ми їх додержимо і що таким чином Нація наша звикне здобувати приязнь, скоро пізнає, що у другої сторони не зустрічає за це невдачності¹⁾). Отже чужоземні монархи та держави, не вважаючи на договір 1654 р., трактували Україну, як окрему від Москви державу, а Гетьмана — як самостійного господаря держави, називали його „другом приятелем”, а договір 1654 р.уважали тільки за договір „протекції” в тодішньому розумінні, протекції часто номінальної, що не перешкоджала їм мати з Україною дипломатичні зносини.

VII. Офіційна московсько-російська оцінка договору 1654 р., як „акту злуки України під берлом Московського царя”, потім розвинули та обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики і юристи. Загінотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма що довший час проти Москви боролася, не спроможна була від неї одбитися, російські вчені виходять з цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по різному його тлумачать. Отож, Розенфельд (Присоединение Малороссии къ Россіи 1654—1793) в договорі 1654 р. вбачає акт неповної інкорпорації України Москвою; бар. Нольде висловився за приєднання України до Москви на основі „автономії”; академ. Н. Дьяконов, а за ним акад. Попов гадають, що Україна з'єдналася з Москвою на основі „реальної унії”; проф. Сергеевич має це з'єднання за „персональну унію”; проф. Коркунов, Слабченко, М'якотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки „vasallnu залежність“ України від Москви. З українських учених ідею васальної залежності підтримує академик М. Грушевський; проф. Лашенко висловився за те, що відносини між Україною та Москвою за договором 1654 р. дуже близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але Гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав „моральний авторитет“ московського царя, як свого „політичного і військового союзника“²⁾). Нарешті, В'яч. Липинський в своїй праці „Україна на переломі“ висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Липинський порівнює цей договір з аналогічними договорами, що їх складав Хмельницький з Туреччиною та Кримом під час боротьби з Польщею; на його думку договір 1654 р. утворив тільки „мілітарний союз між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви“³⁾.

¹⁾ „Хліборобська Україна“ Книга V, 1924—25, стор. 378.

²⁾ Проф. Лашенко Р., Переяславський договір 1654 р. „Юбілейний Збірник“, в честь проф. Дистриянського. 1923. Прага, стор. 18—19.

³⁾ В. Липинський. Україна на переломі, стор. 28—35.

На жаль, В. Липинський останніми часами змінив свій погляд на договір 1654 р. Залишивши терен чистої науки та ставши ідеологом утвореної ним політичної концепції „класократичної трудової монархії“ на чолі з „дідичним гетьманом“ — Павлом Скоропадським та його родом, Липинський відчув потребу історично аргументувати свою

Кожен із вищеперелічених авторів так чи інакше, коротко чи повно аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною та Москвою, що в наслідок договору утворилися. Найобґрунтованіші, на наш погляд, три думки: перша—що на підставі договору 1654 р. Україна сполучилася з Москвою у формі „персональної унії“, друга—протилежна,—що такої злуки династичного характеру не було, а Україна за договором 1654 р. стала у васальну залежність од Москви, нарешті, третя—що Україна склала лише військовий оборончий союз із Москвою проти Польщі та прийняла протекцію московського царя. Решта поглядів на договір 1654 р. остільки не відповідає історичним фактам, що ці погляди треба визнати за недоведені. Так, напр., погляд Розенфельда (неповна інкорпорація) суперечить доведеним фактам, що Україну, по-перше, не була Москва звоювала, по-друге, Україна і після договору 1654 р. була юридично і фактично окрема від Москви держава з усіма атрибутами такої держави та визнавала її до того за окрему державу і Москва, чого не може бути при інкорпорації. Думка бар. Нольде, наче приєдналася Україна до Москви на умовах автономії неправдива вже тому, що як-би широко була накреслена автономія, вона ніколи не може перейти певних меж залежності автономного краю від центрального уряду; тимчасом досить перерахувати державні права автономної України, як-от права верховного управління в законодавстві, адміністрації, суді, права фіiscalні, закордонних зносин, право мати своє військо, монету, цілком відокремлену державну територію,—щоб зробити висновок, що „автономію“ України, коли вже триматися цього терміну, треба розуміти не як „місцеву автономію краєву“, а як автономію окремої держави, себ-то, під „автономією“ треба розуміти внутрішню суверенність, незалежність цієї держави. Не можна переконливо обґрунтувати і думку акад. Дьяконова та Попова, наче-б Україна приєдналася на основі „реальної унії“. З тексту жалуваної грамоти, пише акад. Дьяконов, виходить, що злука України з Москвою була „на віки“, що військо Запорозьке „учинилося підъ нашою царською

ідею. Тому він тепер рішуче схиляється до визнання „персональної унії“, злуки сuto династичного характеру за договором 1654 р. Коли раніше Липинський висловлювався за те, що по договору 1654 р. царь заступав місце султана, й тільки*, що „абсолютна й легальна емансиپація від Польщі творила всю ідеологічну правидержавну суть Переяславської умови“ (Україна на переломі, стор. 31, 33), то тепер він пише: „політична суть цих двох актів (Переяславської умови та Тарговицької Конфедерації) з погляду взаємовідношення українського консерватизму і поступу... лежала в скріпленні місцевих слабих консервативних українських елементів союзом з найсильнішою точкою опори сусіднього консерватизму — дінастією Романових“, а далі: „одречення од престола імператора Миколи II і його наслідника перекреслювало всю політичну і правдо-державну суть Переяславської умови. Після упадку цієї точки опори та звільнення од присяги, складеної царю Олексію Михайловичу і його наслідникам, українські консерватисти повинні були зараз-же встановити стан перед Переяславської умови“. В. Липинський, „Покликання „варягів“ чи організація хліборобів? „Хліборобська Україна“. Книга V. 1924 — 25. Стор. 313 — 14.

рукою и вѣру намъ, великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили". З цього Дьяконов виводить, що злука була вічна, підданство „вічне", себ-то не тільки династії Романових, ба й усім російським монархам, хоч-би хто-б вони були¹⁾.

Вся теорія про реальну унію, як бачимо, базується на окремих висловах жалуваної грамоти. Як було вже вище зазначено, жалувана грамота 27 /III 1654 р. — то складова частина договору 1654 р., а коли складали цього договора, вислови: „вічний мир", „вічний союз", „вічний договір" ніколи не визначали договорів вічних у буквальному розумінні цього слова, тільки договори безстрочні, в протилежність строчним, у яких зазначався точний строк їх чинної сили. Достримувано „вічних" договорів завсіди тільки до того часу, поки вони були корисні та бажані для держав-контрагентів, хоч-би в договорах і було зазначено *expressis verbis*, що їх складають „на віки" (приклад „вічного мирового договору" Москви з Польщею, який Москва зламала 1653 р.²⁾). На підставі цього зазначені вислови в жалуваній грамоті жадним способом не можна розуміти буквально, а тому на цих висловах, і лиш на них одних, не можна базувати думку про реальну, тоб-то „вічну" унію України з Москвою. Okрім того, особливості злуки на реальній унії, з погляду міжнародного права, єсть те, що держави, з'єднані на основах реальної унії, являються двома державами лише у своїх внутрішніх відносинах, назовні-ж у міжнародному житті — це буде едина держава, єдиний суб'єкт міжнародного права. Отож, виходить, коли-б Україна та Москва були з'єднані на основах реальної унії, то для всіх чужих держав вони-б являли собою єдину державу і московський цар, як спільній монарх, виконував-би міжнародні функції від свого ім'я за Москву і за Україну. В дійсності було як-раз навпаки, міжнародні зносини провадили окремо — цар за Москву, Гетьман — за Україну; навіть більше, Україна та Москва і між собою зносилися, як окремі суб'єкти міжнародного права, через послів, а не через спільні органи (напр., спільне міністерство закордонних справ), які через необхідність завсіди існують за реальної унії.

Отже залишаються три обґрунтованіші теорії: персональної унії, васалітету, протекторату.

Теорія персональної унії базується на факті „вибору" царя та на факті присяги московському цареві з його нащадками. „Україна, пише проф. Сергєєвич, не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм царем царя, що царював на Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський цар з його родом,

¹⁾ Н. Дьяконовъ. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. СПБ. 1912. Стор. 240.

²⁾ И. Лаппо, Западная Россия и ея соединение съ Польшей. 1924. Стор. 141 — 142.

то унія повинна продовжуватися до того часу, доки продовжуватися буде рід царя Олексія Михайловича¹⁾). З погляду міжнародного права під „персональною унією“ розуміється таке об'єднання двох цілком самостійних, незалежних одна від одної держав, при якому ці держави об'єднуються в особі одного спільнотого для обох держав монарха. Крім особи монарха, ніщо не звязує ці держави, і як на міжнародному терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави являються самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані однієї держави не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільнотого монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить таке заперечення проф. Сергеєвичу: „унія передбачає передусім і безумовно єдність особи монарха. Особливістю ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі Гетьмана, який користувавсь, навіть, правом вести міжнародні зносини“²⁾). Проф. Р. Лашенко, поділяючи, почасти погляд проф. Сергеєвича, відкидає заперечення проф. Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за Кревським договором 1401 р. „На підставі цього договору, пише проф. Лашенко, Витовт до своєї смерті залишився самостійним та самовласним господарем Литовсько-руським, уживаючи титула ‚великий‘ князь“, але разом з тим за Ягайлом, королем польським залишилася ‚моральна зверхність‘ над Литвою; тому король іменувався ‚supremus dux‘, а Витовт лиш ‚magnus dux‘³⁾). „Чому-б Хмельницький не *mīr de jure* залишився на Україні повновласним її правителем, визнаючи офіційно ‚моральний авторитет‘ царя Московського“⁴⁾). Нам здається, що приклад Витовта нічого не пояснює, бо-ж спірна основна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено з'єднання на основі персональної унії, чи навпаки, тут була васальна залежність. Акад. М. Грушевський, наприклад, гадає, що в цьому випадкові, як і по акту Городельської унії 1413 р. Литва була у васальній залежності від польського короля⁵⁾.

Заразом проф. Лашенко особливо підкреслює те, що Гетьман був повновладним і незалежним головою держави, виконував міжнародні функції, і т. п. Цим самим проф. Лашенко дає аргументи проти свого твердження, цим самим він доводить, що між Москвою та Україною не було персональної унії, бо Москва і Україна мали своїх персонально різних голів держави: царя—Москва, Гетьмана—Україна. Що-до „моральної зверхності морального авторитету“, про які говорить проф. Лашенко, то навряд чи правильно буде вживати ці терміни для вияснення відносин двох держав. Та й буквальний зміст цих термінів скоріше говорить за повну незалежність та відокрем-

¹⁾ Проф. Сергеевичъ, Лекции и исследования. Стор. 115—116.

²⁾ Проф. Лашенко. Переяславський договір 1654 р., стор. 17.

³⁾ Там-же. ⁴⁾ Там-же, ст. 19.

⁵⁾ Проф. Грушевський М. Історія України-Руси, IV, стор. 147—152.

леність однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав „моральний авторитет“ одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли юридично обидві держави являються рівними: при залежності однієї держави від другої „морального авторитету“ не може бути, лиш юридична зверхність одного монарха над другим.

З'єднані персональною унією держави на міжнародному терені виступають цілком самостійно, але, маючи одного спільногомонарха. Ці держави провадять міжнародні зносини ім'ям свого спільногомонарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародних зносинах України та Москви; навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає послів Гетьман ім'ям своїм та війська Запорозького, а не ім'ям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносин, як це встановлено договором 1654 р., являється нелогічним і неможливим, бо виходило-б, що спільний монарх сам себе обмежував-би в своїх верховних функціях. Нарешті, Україна за договором 1654 р. мала платити московському цареві данину щорічну у формі трибуту. Тимчасом з погляду персональної унії постанову про виплату данини лише однією державою спільному монархові жадним способом не можна пояснити та обґрунтити, бо вона суперечить основній ідеї персональної унії — рівноправності сполучених держав. Отже на підставі всіх наведених тут аргументів не можна визнати за правдиву оцінку договору 1654 р., як акту, що встановив персональну унію між Україною та Москвою. Ідея злуки династичного характеру — це ідея московська, що виникла вже після того як складено договора 1654 р.: на цій ідеї були основані домагання Москви при дальших Гетьманах; без цієї ідеї не було-б того, ніби-то органічного, а в дійсності штучного звязку, який Москва старалася встановити при переміні особи Гетьмана між попередньою та дальшою умовою з Україною.

Лишилося ще розглянути дві останні думки що-до юридичної природи договору 1654 р.: це васальна залежність та протекторат. З погляду міжнародного права ці дві форми залежності однієї держави від другої не мають великої різниці: як васальна залежність, так і протекторат історично виявлялися в найрізноманітніших формах, од повної зовнішньої і внутрішньої незалежності до повної зовнішньої і часткової внутрішньої залежності протегованої, чи васальної держави од її протектора, сюзерена. Щоб уникнути обвинувачення в анахронізмі, вважаємо за необхідне тут зазначити, що, порівнюючи відносини між Україною та Москвою з інститутами модерного міжнародного права, ми робимо це з певним застереженням, а саме, що модерне міжнародне право витворило інститути васалітету та протекторату як-раз на підставі давніх історичних прикладів, давньої міжнародної практики, а тому цілком допустимо, з деякими поправ-

ками, переносити витворені таким способом норми на явища, що були кілька століттів раніше. У середні віки і пізніше васальна залежність та протекторат дуже часто практикувалися в міжнародному житті, надто форма чисто номінальної залежності, при якій залежність васальної держави обмежувалася лише певними титулами та виплатою або й простою обіцянкою виплати грошової данини—трибуту. Така даніна з погляду тогочасних міжнародних звичаїв зовсім не обмежувала суверенності держави, яка ту данину платила¹). Відомо, наприклад, що ціла низка держав платила данину турецькому султанові, в тому й Польщі; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало негативно на їх сувереність. Це й була та протекція, що дуже розповсюджена була в добу договору 1654 р., та ѹ, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Прикладаючи ці поясніння до договору 1654 р., можемо сконстатувати, що відносини між Україною та Москвою, буквальним змістом договору, дуже близько підходять до ідеї такої номінальної васальної залежності. „Переяславська умова, пише В. Липинський, була військовим союзом України з Москвою, направленим проти Польщі і забезпеченим протекторатом московського царя. Цей союз був таким-же союзом проти Польщі, як і попередні союзи Б. Хмельницького з татарами, турками та інш. В боротьбі з Польщею цар заступає місце султана, та й тільки. Ставши протектором України, він мав дістати від України певну грошову данину та мав дати ѹї мілітарну поміч проти Польщі“²). Справді всі історичні дані, що до намірів Б. Хмельницького, цілком ясно свідчать, що Хмельницький дивився на договір з царем московським, як на звичайний, добре знайомий йому, договір „протекції“, які він раніше не раз вже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, з котрих Україна, слабша й загрожена в своєму існуванні, згодилася „піддатися під протекцію“ московського царя, під царську „високу руку“, платити цареві данину та одержати допомогу військом супроти Польщі. Через те, що фактично Україна, коли складала договора, була далеко слабша сторона, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознаки васалітету—протекції. Хоч і формально, але текст деяких статтів договору, навіть в інтерпретації Хмельницького та його послів, має ознаки залежності України від Москви, як, наприклад, обмеження права зноситися з чужоземцями, виплата данини, яка являється характерною ознакою васальних відносин. Але фактично така залежність, як було вже сказано, виявлялася дуже мало і дуже рідко (напр., у формі недопущення з боку Москви послів України до переговорів з поляками, спільно з Москвою, у Вильні) і то скорше у вимо-

¹) Н. Вонфільс. *Droit international public*, стор. 110—112; 128—129.

²) В. Липинський..., стор. 23—34.

гах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші по складенні договору роки, надто в останній рік життя Хмельницького, ця залежність стала чисто номінальною; цар московський іменувався царем „малая Rossii“, як і султан турецький іменувавсь сувореном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту, бо вдійності Україна була цілком незалежна від Москви держава. Той моральний авторитет, чи „моральна зверхність царя“, що, як гадає проф. Лашенко, визнавав Хмельницький, являла собою не що інше, як номінальну васальну залежність од Москви, залежність, яку *de jure* встановив договір 1654 р., але *de facto* вона зовсім не існувала: фактично Б. Хмельницький не визнавав навіть цієї „моральної“, правдивіше — номінальної зверхності, бо не виконував як-раз тих умов договору, які цю зверхність встановили.

У цій суперечності між буквою договору та дійсними фактичними відносинами, що існували між Україною та Москвою за Б. Хмельницького, і криється, на нашу думку, одна з головних причин тих суперечок у літературі що-до юридичної кваліфікації договору 1654 року.
